

ня М.Капраля зразковим автор висловила надію, що воно «прокладе дорогу до підготовки аналогічних корпусних видань привілеїв інших міст України».

⁶ *Владимирский-Буданов М.Ф.* Немецкое право в Польше и Литве // Журнал министерства народного просвещения. – 1868. – №8. – С.493.

⁷ *Толочко П.П.* Древнерусский феодальный город. – К., 1989.

⁸ Древняя Русь в свете зарубежных источников / Под ред. Е.А.Мельниковой. – Москва, 2003. – С.329.

⁹ У переліку зібрані цитовані або згадані авторкою королівські та князівські привілеї і листи лише з указаних розділів; згадування в авторському тексті привілеїв монастирям та іншим представникам громади Києва, наведені в інших розділах книги, мають занадто фрагментарний характер, тож ми їх ігноруємо.

¹⁰ *Боряк Г., Яковенко Н.* Каталог документів з історії Києва. – К., 1982. – 202 с.

¹¹ ЦДДАУК. – Ф.221. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.10.

¹² Праці В.Антоновича про В.Ходику принаймні створюють яскраве уявлення про цього фігуранта, натомість у Н.Білоус його значення зведене до мовчазної тіні київської влади.

Т.Ю.Люта (Київ)

Михайлуца М.

Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939–1945). – Одеса: ВМВ, 2008. – 430 с.

Серед масиву літератури і видань про складні й трагічні стосунки влади і православної церкви в першій половині ХХ ст. – утім, ту богоборчу і репресивно-каральну політику складно вважати стосунками (!) – привертає увагу проста за назвою та досить оригінальна за задумом, і, особливо, за структурою та змістом рецензована книга. Це видання, принаймні поки що, є чи не єдиним науковим дослідженням, в якому розглядається радянська й румунська релігійна політика у процесі передвоєнної геополітичної динаміки й територіальних змін, що відбувалися у ході мілітарного протистояння 1939–1945 рр. у межиріччях Дунаю і Дністра (губернаторство Бессарабія), а також Дністра і Південного Бугу (губернаторство Трансністрія). Видання складається з 19 підрозділів у п'яти розділах, що охоплюють ключові моменти історії православної церкви у південноукраїнському регіоні під час Другої світової війни.

У першому розділі монографії традиційно розглядається різноплановий і широкий пласт бібліографічного доробку науковців, які досліджували проблеми релігійної політики радянської влади, окупаційних режимів та становище православної церкви в роки Другої світової війни як в Українській РСР, так і, зокрема, у південних областях республіки. Однак, і це варто відзначити, у цьому ж розділі монографії автор особливо загострює увагу на румунській та молдавській історіографії проблем періоду воєнного протистояння 1940-х рр. Адже науковці з-за Дунаю мали особливий інтерес до мілітарного аспекту подій, а також до міжконфесійних процесів й межиріччі Дунаю – Дністра – Південного Бугу, здебільшого через геополітичні та ідеологічні чинники, які оволодівали увагою старшого (а подеколи й молодшого) покоління румунських дослідників (с.36).

М.Михайлуца зазначає, що релігійне питання й релігійна політика органів влади, особливо в Південній Бессарабії та Трансністрії протягом 1941–1944 рр. в інтерпретації румунської історичної науки є незанимаючими в Україні. Автор здійснив аналіз праць представників румунської та молдавської (з прорумунським відтінком) історіографії, які останнє десятиліття плідно працюють над проблемами румунського християнства, місіонерської місії Румунії на надністриянських землях у роки Другої світової війни (с.37–43).

Центральне місце у книзі займає аналіз джерельної бази проблеми, і в першу чергу документів, зосереджених у різноманітних архівних установах України, Росії, Румунії й Молдови. Поряд із документами загальнодержавного й обласного значення із ЦДАВОВ України, ЦДАГО України, ЦДАМЛІМ України, державних архівів Вінницької (ДАВО), Миколаївської (ДАМО), Одеської (ДАОО) областей, комунальної установи Ізмаїльський архів, архіву УСБУ в Одеській обл., ДАРФ, ЦАМО РФ автор книги широко окреслив коло архівних фондів окупаційного часу і вперше за 60 повоєнних років використав зосереджені в південноукраїнських архівах румуномовні документи. Основну групу джерел

становлять законодавчі акти, діловодні, статистичні, судово-слідчі документи, церковні видання та духовні книги воєнного часу, джерела статистичного, меморіального плану тощо. Автор також звертає увагу на причини, які на даний момент стримують поступ історичної науки в дослідженні джерельної основи.

Загалом же автором використано документи 33 фондів 10 архівних установ – п'яти центральних архівів (із них три вітчизняних і два закордонних), одного відомчого, трьох державних обласних архівів та однієї комунальної установи.

У другому розділі книги розглядається проблема існування православної церкви у правовому полі радянської держави напередодні Другої світової війни. Окрім аналізу державно-правових норм 1930-х рр. щодо церкви та релігійних громад безперечно важливе науково-дослідницьке навантаження несе розкриття проблеми через залучення автором донедавна закритих слідчих справ фонду «П» архіву СБУ. Через показ масштабів репресій автор розвінчує міф про «толерантність процесів радянської» у Південній Бессарабії після літа 1940 р. Копітка робота у напрямку обробки матеріалів періоду 1930–1940-х рр. із цього відомчого архівосховища знайшла відображення не тільки у тексті розділу (у вигляді виважених та науково обґрунтованих оцінок, розкриття механізму та інструментарію масових репресій), але також і у таблицях, солідних додатках у вигляді мартирологу на 130 репресованих представників православного духівництва (с.351–381).

Третій розділ – «Православна церква в Південній Бессарабії (кінець 1930–1944 рр.)» – вирізняється доволі стислим нарисом про християнське життя і політику румунізації православ'я на українських землях у Південній Бессарабії напередодні Другої світової війни. М.Михайлуца виділяє ряд специфічних для цього регіону моментів в означених хронологічних межах. А саме робить акценти на тому, що румунська влада і румунська церква викоринювали споконвічні духовні традиції слов'янського населення, намагаючись підпорядкувати релігійне і світське життя, заперечуючи право місцевого населення на віросповідання та богослужіння рідною мовою (с.109–110). Спрямовуючи керівництво місцевої єпархії на виховання молоді у дусі «румунського патріотизму», румунська патріархія робила це за допомогою мілітаризованих та націоналістичних організацій, до яких активно залучалось і місцеве православне духівництво (с.114–116). Автор наводить приклади опору слов'янського населення краю цій політиці.

У другому нарисі розділу досліджується релігійна політика «румунського християнізму» вже безпосередньо під час війни, тобто у процесі т.зв. «рехристиянізації» бессарабських земель після повернення туди румунської церкви, для якої, підкреслює автор монографії, було характерним прагнення підкорити місцеві православні парафії румунському патріархатові (с.117–119), відбудова зруйнованих і закритих православних храмів та організація діяльності парафій (с.122–124), направлення бессарабських місіонерів до Трансністрії, на допомогу тамтешньому православ'ю (с.125–127), налагодження шкільної справи тощо. Поряд із цим виховання молоді відбувалось у руслі викоринення національно-християнської ідентичності та утвердження румунського промонархічного націоналізму, в якому церква відігравала роль основного духовного провідника.

Привертає особливу увагу четвертий розділ, в якому відображено політику румунської окупаційної влади в релігійній сфері у губернаторстві Трансністрія в період з осені 1941 р. до весни 1944 р. Ця тема так глибоко досліджена в українській науковій літературі вперше, якщо не брати до уваги монографію цього ж автора, яка вийшла друком у 2006 р. під назвою «Релігійна політика румунської окупаційної влади в Південній Бессарабії і Трансністрії (кінець 1930-х – 1944 рр.)». Відмовившись від ідеологічних штампів, які превалювали в історичній науці десятки років щодо цієї проблематики, дослідник поетапно розглядає процес організації, керівництва та особливості діяльності Румунської православної місії в губернаторстві (с.130–144), детально подає процес «християнського ренесансу» в румунській зоні адміністрування, який утілювався у відбудові православних храмів і монастирів (с.144–161), налагодження богословської освіти й християнського виховання (с.174–188), організації благодійних та добродійних заходів (с.189–199) і соціально-клерикального буття (с.200–215). Водночас, основуючись на документах архівного фонду «Румунська православна місія у Трансністрії», автор доводить, що в її діяльності спостерігається відверта спрямованість на денационалізацію православного життя в українських та слов'янських громадах Наддністрянщини (с.161–178), викоринення самотутніх церковних традицій, заборона церковного плю-

ралізму, різних релігійних форм – від сект до релігійних об'єднань (с.167–174) тощо. М.Михайлуці вдалося дослідити проблему співвідношення і залежності кількості священнослужителів та приходів від національного складу й етнічної строкатості місцевості в окупованих румунами землях Півдня України.

П'ятий розділ книги присвячений визначенню державно-правових та ідеологічних підстав і механізмів динаміки релігійного курсу радянської влади у визвольний період війни та в умовах мирного часу. Через налагодження роботи вповноважених рад у справах РПЦ при об'єднанні південних областей, стверджує автор, радянська влада здійснювала широкомасштабну політику одержавлення православ'я. М.Михайлуца констатує, що особливості суспільно-релігійного життя після визволення Півдня України пояснюються ідеологічним порівнянням румунської і радянської державно-релігійних доктрин і зіставленням наслідків від їх реалізації. На сторінках праці подається укладений автором цікавий статистичний матеріал, аналіз якого дає можливість простежити зміни і трансформації у соціоконфесійному середовищі півдня республіки.

Розглядається на перший погляд парадоксальне переплетення патріотичної діяльності церкви і релігійних громад півдня республіки (с.261–276) та антирелігійної пропаганди, нової хвилі репресій щодо церкви та священнослужителів (с.277–294).

У висновках підбито підсумки реалізації радянської та румунської моделей державної політики в регіоні щодо православної церкви, віруючих та кліру, показано основні причини та мотиви сприяння окупаційній системі та її церковній адміністрації в релігійному питанні з боку місцевого духівництва та віруючих; висвітлено різноманітність засобів і способів самореалізації та функціонування православної церкви у суспільстві, яке було підконтрольним радянській та румунській владам.

До основного тексту автор долучив серію інформативних додатків: мартиролог репресованих у 1930–1940-х рр. представників православної церкви, таблиці, які відображають етнорелігійний склад населення, відомості про чисельність кліру, культових споруд тощо, а також словник історичних і релігійних термінів.

Звичайно ж, таке різнопланове і ґрунтовне видання не позбавлене окремих вад. Однак з огляду на те, що рецензована книга є першою спробою висвітлити дану проблему, їх не варто вважати суттєвою перешкодою на шляху до читача. Серед зауважень слід виокремити найбільш суттєві. Так, наявна певна диспропорція в обсязі розділів (наприклад, другого і третього, особливо порівняно з четвертим і п'ятим), тож було б зрозумілим і виправданим, якби автор у вступі пояснив це.

Попри авторське зауваження (у розділі першому) стосовно румуномовних джерел, які перебувають у фондах українських архівосховищ і є дублікатами автентичних, які зберігаються в архівах Румунії (ANB) та Молдови (ANRM), усе ж таки, на нашу думку, було б краще використати саме останні. У розділі другому автор занадто захоплюється каральними заходами НКВС проти духівництва, намагаючись навести якомога більше прикладів репресій, замість того, щоби розкрити сутнісну сторону воєнничо-тотальної антицерковної політики правлячої партії.

У розділах четвертому та п'ятому ми не знаходимо протистояння між патріархіями воюючих сторін, їх духовно-пастирською ієрархією з приводу реалізації церковної політики; відсутнє розкриття основних причин внутрішніх та міжконфесійних загострень і проблем у період окупації Півдня України та й після визволення, їх наслідків, динаміки в перспективі тощо.

Однак висловлені зауваження не шкодять значущості наукового видання і не знижують загального позитивного сприйняття книжки, яка конче потрібна науковцям, релігієзнавцям, усім, хто цікавиться історико-релігійною тематикою. Сподіваємось, що нова праця М.Михайлуца стане у пригоді також політикам і держслужбовцям при виробленні політики щодо православних конфесій в Україні.

І.В.Верба (Київ)